

Håkon Harket:

PARAGRAFEN

Foredrag i Rikssalen på Eidsvoll 4. mai 2014

I dag for 200 år siden innførte Riksforsamlingen Europas mest jødefiendtlige paragraf i Europas frieste konstitusjon. Det kan kalles et paradoks, eller en skamplett på frihetens blanke skjold, som i stortingsdebatten i 1842. Uansett er det dette vi markerer i dag i den samme salen hvor diskusjonen ble ført og det endelige vedtaket fattet den 4. mai 1814.

Vi får trøste oss med at konfrontasjonen er i Eidsvoll-fedrenes ånd. De var både debattglade og meningssterke, men ingen av de lærde menn som ga oss grunnloven, ville hatt respekt for de tanker vi gjør oss i dag, hvis vi ikke først undersøkte saken, og gjorde oss kjent med historien. Falsen sier det med et sitat fra den tyske filosofen Schelling:

«Selv blant det helligste er intet helligere en Historien, dette store speil for verdensånden, dette evige dikt fra den guddommelige forstand: det er ingenting urene henders berøring har mindre utbytte av». Dermed har jeg gitt både en stilprøve og et stikkord. Den historien jeg skal fortelle de neste tre kvarter, er en europeisk historie om Napoleonstidens nordmenn. Jeg har gode nyheter til bøndene iblant oss – dårlige nyheter til de intellektuelle.

De siste fem år har jeg lagt mine urene hender på Eidsvoll-fedrenes urørte papirer for å få svar på spørsmålet: *Hva tenkte de?* Jeg har gjort det i respekt for ett av Falsen motto: Han sa det på fransk. Jeg sier det på norsk: «O, hellige Sannhet, det er deg alene jeg har bøyet meg for!» Det er store ord fra en svunnen tid, men de klinger godt i denne salen, og de passer til det alvorset saken fortjener: Europas mest jødefiendtlige paragraf i Europas frieste forfatning? Dét krever da en forklaring. En god en.

Selv om paragrafen inntar en sentral plass i hva vi tror vi vet om 1814, har den vært et utforsket felt. Vi har visst mye om den 33 år gamle Henrik Wergelands kamp for å få den opphevet, vi har visst lite om den 33 år gamle Nicolai Wergelands kamp for å få den innført en generasjon tidligere. Far og sønn var begge radikale teologer og opplysningsmenn. De var begge faste i troen på at de kjempet den gode strid. Hvordan kunne de faste grunnsetningene de delte, begrunne motsatte holdninger?

Hva var det som sto på spill i 1814? Meldingen om at Napoleon var falt, kom mens riksforsamlingen satt samlet her. Europa hadde siden tidlig på 1790-tallet vært gjennom en revolusjonær frigjøring av jødernes villkår som ble innført på Napoleons bajonetter. Selv innførte han ikke desto mindre de såkalte skjenselslovene for de franske jødene i 1808. I hvilken grad hadde de norske grunnlovsfedrene vært en lydør og talefør del av denne europeiske debatten?

Paragrafen har hatt sin naturlige, men raskt passerte plass i de fleste fremstillinger av Grunnlovens tilblivelse. Det har festet seg et inntrykk av at det dreide seg om en arbeidsulykke i en ellers liberal og moderne grunnlov. Forklaringen måtte være en kombinasjon av stort tidspress, intoleranse i den gamle norske loven, fordommer i det norske bondesamfunnet og behov for nasjonalreligiøs enhet i fedrelandets skjebnetime. Alt dette kan det være *noe* i. Men det var ikke derfor religionsfrihetsparagrafen ble en jødeparagraf.

Behovet for å beskytte nasjonens enhet er gjerne blitt løftet frem som den bærende forklaringen, men det fører jo bare til et nytt spørsmål som ikke er blitt besvart: Hvorfor skulle akkurat jødene utgjøre en så overhengende trussel mot den nyfødte statsmakten at utestengelsen måtte inngå ikke bare i grunnloven, men i grunnlovens grunnsetninger?

Det er kanskje naturlig at vi har vært mer opptatt av å feire arbeidet med å oppheve paragrafen enn å undersøke begrunnelsen for at den ble innført. Men dermed har de forestillingene som var dominerende i 1842, kommet til å prege forståelsen av det som skjedde i 1814. For å si det enkelt: Bøndene fikk skylden. Nå befant Henrik Wergeland seg vesentlig tettere på kildene enn vi gjør i dag, *for* tett vil man kunne mene. Noen av dem var fortsatt i live, men de to han hadde for hånden, var først og fremst sin gamle sjef, Georg Sverdrup, og sin far Nicolai. Fremstillingen av dette punktet i konstitusjonshistorien er påfallende kortfattet til å være skrevet av Henrik Wergeland. Han manglet som kjent hverken ord eller interesse for saken.

På den ene side skåner han hverken sin far eller sin sjef: Han viser til den falske mening fra Sverdrup og Wergeland, om at jødene skulle anse bedrageri mot de kristne som fortjenestefullt. På den annen side unnskylder ham dem begge i en bagatelliserende fotnote: Sverdrup og Wergeland gjorde ikke de stakkars jødene så stor urett som det er blitt hevdet. De ytret bare frykt for de såkalte piskebåndsjøder som de kjente fra Københavns gater.

Henrik Wergelands fremstilling i *Jødesagen i Stortinget* har fått prege forståelsen ikke bare av debatten, men også av paragrafen; den var en etterglemt sten fra den gamle verden, en forgangen tids fordom, en arbeidsulykke i nasjonens demringstime. Han hadde så å si vokst opp med primærkildene til paragrafen, men jøde-emansipasjonens mest taleføre forsvarer forble taus når det kom til å gi ettertiden en troverdig forklaring på hvordan paradokset hadde kunne oppstå: at frihetsslekten fra 1814 stengte jødene ute bare uker etter at enevoldskongen Frederik 6. hadde gitt de danske jødene deres fribrev.

Alle som skriver historie nyter godt av etterpåklokskap, og all historieskrivning lider under det. Avstanden i tid gjør det mulig å få øye på mønstre som kan ha vært uklare i samtiden, men som virkningshistorien har bidratt til å tydeliggjøre. Antisemittisme er i

dag et ladet begrep. «Et finere ord for fiendskap mot jøder», står det i en bok fra 1914. Det er det ikke lenger. Ordet rommer folkemord. Det rommer også mer hverdagslige fordommer. Begrepet kom først i anvendelse på 1870-tallet. Den gangen var det betegnelsen på et politisk program. Det ble dannet antisemittiske partier. De antisemittiske partiene ville nekte jøder borgerrett. Noen forbeholder begrepet for den rasebiologiske begrunnelsen for jødehatet, mens de fleste anvender det i dag med tilbakevirkende kraft om alle de forskjellige formene for jødehat historien har oppvist.

Det gir god historisk mening å si at Eidsvoll-grunnlovens § 2 var en antisemittisk bestemmelse. Den gikk *lenger* enn å nekte jødene borgerrett, den nektet dem adgang til riket. Det fantes mange motstandere av jøders borgerrett i samtiden som ikke ville gå så langt. Spørsmålet er derfor ikke om *bestemmelsen* var antisemittisk, men om *begrunnelsen* var det. I hvilket omfang lar det seg dokumentere etter 200 år? Det handler ikke om å holde Eidsvoll-fedrene ansvarlige for et folkemord som fant sted 130 år senere, men det må gjelde samme regler for norsk historieskrivning som for tysk. Vi kan ikke flakke med blikket når vi skal undersøke de ideene som motiverte den paragrafen som står og vaier på halv stang i grunnlovsjubileet.

Jeg har gått til arkivene med tre spørsmål:

Hva ble sagt på Eidsvoll?

Hvem sa det?

Hvor hadde de det fra?

De to første spørsmålene var relativt enkle å få besvart. Materialet er overkommelig, og det gir klare svar. Langt mer krevende har det vært å koble teksten – paragrafen og dens begrunnelser – med kildene utenfor Riksforsamlingen. Her viste håndskriftene seg å inneholde et rikt materiale.

Denne større sammenhengen skal jeg komme tilbake til, men først noen ord om hva som ble sagt om jødene på Eidsvoll og hvem som var paragrafens tyngste talsmenn.

Det første som kan konstateres er at jødepassusen ble formulert i Konstitusjonskomiteen. Ordlyden forble intakt gjennom to behandlinger i Riksforsamlingen, 16. april og 4. mai. Pådriverne må derfor søkes blant konstitusjonskomiteens femten medlemmer. Der satt det fire teologer, seks jurister, tre offiserer, én kammerherre og en professor i gresk. Fire av dem var dessuten riddere. Det satt ingen bønder der. Historien om bondeføreren Teis Lundegaards innflytelse kan en gang for alle legges til side som en avsporing.

Mer interessant er det skussmålet Nicolai Wergeland gir til komiteen: Samtlige femten er gjennomtrengt av så liberale Ideer og et slikt borgersinn at man med sikkerhet kan

love seg en konstitusjon foreslått, som ånder all den frihet som kan bestå med det heles vel. Dette er selvforståelsen.

En av de grunnsetningen de hadde diskutert seg frem til, hadde følgende ordlyd: «Den evangelisk-lutherske Religion bør forblive Statens og Regentens Religion. Alle Religions-Secter tilstedes frie Religions-Øvelse, dog ere Jøder fremdeles udelukkede fra Adgang til Riket.» Utelukkelsen av Jesuitter og munkeordener kom til senere, i riksforsamlingsdebatten den 4. mai på Christies initiativ. I grunnsetningen er det fri religionsøvelse for *alle* religions-sekter. Det er bare jødene som utelukkes. Dette er den radikale kjernen i det som ble § 2.

Begrunnelsen kjenner vi først og fremst fra debatten i Riksforsamlingen 16. april om grunnsetningen. Der blandet argumentasjonen fra medlemmene av konstitusjonskomiteen seg med synspunktene fra andre medlemmer av riksforsamlingen. Alt det vi *vet* ble sagt mot jødene her på Eidsvoll kan sammenfattes i 10 punkter. Her er de viktigste:

Fordi en sann jøde aldri kan være en god borger. (Wergeland)

Ikke av sekthat, men for deres politiske meningers skyld, som gjør at de alltid vil forbli en stat i staten. (Sverdrup)

Fordi jødene ikke i noe land, endog etter flere generasjoner, assimilerer seg med folket, men alltid anser seg kun som jøder. (Motzfelt)

Fordi det ifølge jødernes religions lærdommer og antatte vedtekter ikke er ansett som urettferdig å bedra de kristne, men som en fortjenestefull handling, har de selv utelukket seg fra å bli opptatt blant statsborgerne. (Sverdrup og Wergeland)

Fordi jødene har vist seg skadelige for enhver stat som har akseptert dem. (Flere)

Fordi landet vil bli oversvømt med utskuddet av denne sjakrende nasjon, som ikke føler seg bundet av landets religion og statsformer. (Grøgaard)

Fordi den jødiske nasjons historie godtgjør at dette folk alltid har vært opprørsk og bedragerisk. Deres religionslære, håpet om igjen å oppstå som egen nasjon, har forledet dem til intriger og til å danne stat i stat. Derfor fordrer landets sikkerhet en absolutt unntagelse. (Weidemann)

Det gikk med toleransen som med alt annet godt på Eidsvoll, noterer Gustav Peter Blom i sin dagbok; den måtte falle for den alminnelige stemme: *Jeg voterer som Sorenskriver Falsen*. Dette er alt kildene sier om Falsens rolle i debatten om § 2 i riksforsamlingen den

4. mai. Han er heller ikke noe sted referert på å ha tatt ordet under debatten om den åttende grunnsetning den 16. april. Og Adler-Falsens grunnlovsutkast inneholdt ingen passus om jødene. Allikevel var det hverken Wergeland, Sverdrup, Motzfelt eller Grøgaard som måtte stå historisk til rette for paragrafen i debatten om jødesaken i Stortinget i 1842. Det var Falsen.

Det er ikke så urimelig som det kan virke. Det var ikke som debattant Falsen dominerte i riksforsamlingen – med noen få unntak. Hans barske og krasse stil virket mobiliserende i fraksjonsarbeidet, men splittende i plenum. Som konstitusjonskomiteens leder var det uansett han som fremmet både den åttende grunnsetning og § 2 for votering i riksforsamlingen, men ikke han som forsvarte den da kritikken kom. Det overlot han til Sverdrup, for denne ene gangens skyld sterkt sekundert av Wergeland.

Falsens dominerende rolle i komiteen er godt dokumentert, selv om det ikke er kjent hvem som var ansvarlig for å formulere den enkelte grunnsetning. Hvordan Falsen har argumentert i konstitusjonskomiteen, og hvilken rolle han spilte i debatten om jødenes utelukkelse der, vet vi ikke, men vi har heller ingen referater fra de øvrige medlemmenes argumentasjon i komiteen. Det vi kan si, er basert på det som ble bragt inn av grunnlovsutkast, og det som ble tatt ut av grunnsetninger og paragrafer under Falsens ledelse, og på det debattene i riksforsamlingene har etterlatt av spor i protokollene og sitater i dagbøker og brev. Derfor vet vi at Wergeland, Motzfelt og Sverdrup må ha vært paragrafens talsmenn i komiteen, slik de var det i riksforsamlingen. Når det gjelder Falsen, har vi bare én kilde som dokumenterer hans holdning til jødespørsmålet på Eidsvoll. Det er Falsen selv.

I 1817 starter han ukeskriftet *Den Norske Tilskuer*. Ambisjonen er å oppdra norske lesere i europeisk tankegods om statsrettslige spørsmål. Ser man gjennom den første årgangen, er det bare én utenlands skribent som går igjen i spaltene: Friedrich Buchholz. Artiklene er oversatt fra hans eget tidsskrift *Journal für Deutschland*, og titlene forteller tydelig at vi har å gjøre med en mann som deler Falsens engasjement i konstitusjonelle spørsmål: *Blik i Fremtiden med hensyn paa Søerettighederne, Om Tronens Arvelighed i de europeiske Stater, Om Statsmagternes Deling og Ligevægt, Om de 3 Stænder i det 19de Aarhundrede*, og den Falsen nok har lest med størst interesse: *Betragtninger over Kongeriget Norges Forfatning*.

Buchholz' tekst om den norske grunnloven hadde allerede stått på trykk i Danmark året før og hadde utløst debatt. Falsen oversetter den og utstyrer teksten med egne kommentarer. Buchholz' høye tanker om den norske grunnloven kom også til uttrykk i hans ros av § 2. Og i den ledsagende kommentaren tilkjenner Falsen sitt syn på jødene:

«I et nylig utkommet skrift av professor, doktor Fries i Heidelberg, kalles Jødene et tærende utøy. Hans religion tilintetgjør hos ham all æresfølelse mot de kristne, og tillater ham ethvert bedrageri som ikke lar seg bevise for domstolene.»

I slutten av september 1817 mottar Falsen et brev fra kjøpmannen Henrik Glogau som vil ha en forklaring på hvorfor jødene er nektet adgang til riket. Hans jødiske navn er Hirsch Moses Glogau. Han er født i Hamburg og kommet til Bergen i september 1812 fra Göteborg for å jobbe som handelsbetjent hos kjøpmann Hambro. Byens biskop og førende mann, Johan Nordahl Brun, står oppført blant fadderne til dåpen i Mariakirken på reformasjonsdagen den 8. november 1813. Dagen etter innføres han som handelsborger i Bergens borgerbok. I ærbødighet for biskopen har han tatt Nordahl som sitt mellomnavn.

Falsen gjengir brevet sammen med sitt svar. Begrunnelsen Falsen gir for nødvendigheten av jødenes utelukkelse, bare tre år etter riksforsamlingen, er fyldigere enn de samlede sitatene fra protokoller, dagbøker og brev på Eidsvold. Like kompromissløst som han hadde forfektet sine øvrige grunnlovsprinsipper på Eidsvold, forfekter han jødenes skadelige innflytelse, først i *Den Norske Tilskuer* i oktober 1817, deretter i sin grunnlovskatekisme, *Norges grunnlov: gjennemgaaet i Spøragsmaal og Svar* i januar året etter, slik han etter egen utsagn også hadde gjort det på Eidsvoll. Dermed kom han til å knytte sitt navn sterkere til forsvaret for paragrafen enn noen av de andre som er sitert fra debatten i riksforsamlingen. Falsens argumenter i *Den Norske Tilskuer* utfyller de argumentene som er gjengitt fra Eidsvoll:

Fordi jøden aldri kan bli god borger av noen stat hvor ikke jøder regjerer.

Fordi en religion som ikke ånder annet enn hat og forakt mot hver den som ikke bekjenner seg til den, tvinger jøden til en bestandig opposisjon mot alt det som ikke hylder jødedom. Han lever i en uopphørlig feide-tilstand med enhver nasjon som tar ham imot, og hans religion gjør det til en plikt å arbeide for å ødelegge den.

Fordi man uten å forurette noe individ kunne oppta en bestemmelse i sin grunnlov som de fleste andre land ville ha vært tjent med ikke å ha savnet.

Fordi det ikke ville ha vært tilstrekkelig å forby jøden å bosette seg i landet og drive handel, – den kontroll det ville ha krevet, er utenkelig.

Fordi det ikke bare er som handlende, men især som tilhenger av den mosaiske religion, Grunnloven har utelukket jøden fra adgang til riket.

Fordi det er som jøde, ikke som menneske, jødene er utelukket. Det er i de stater hvor jøder i hundretusenvis er blitt mishandlet, myrdet, forvist, berøvet sine eiendommer, man må anbringe klager over urettferdighet; oss kunne de ikke ramme. Vi har ikke fratatt dem noe, vi har ikke pålagt dem noen tvang, vi har bare sørget for vår egen sikkerhet.

Fordi menn som ikke er oppdratt i jødedommen, og som bare kjenner den fra dens farlige side, ønsker å se sitt fedreland befridd for de opptrinn som den i nesten alle de land hvor den har fått adgang, har avstedkommet.

Fordi en utelukkelse er aldeles nødvendig for statens lykke.

Falsen setter punktum ved å forsikre den konverterte jøden om at han vil motsette seg enhver forandring av paragrafen og gjøre alt som står i hans makt for å sikre at den blir stående.

I arbeidet med å etterspore kildene har jeg konsentrert meg om Wergeland, Falsen og Sverdrup fordi det kan dokumenteres at de alle må ha spilt en avgjørende rolle: Wergeland bragte paragrafen inn på bordet. Sverdrup forsvarte den på konstitusjonskomiteens vegne under den avgjørende debatten i riksforsamlingen 16. april, og Falsen var konstitusjonskomiteens leder og forble paragrafens kompromissløse forsvarer siden. Det var flere lærde menn på Eidsvoll, men ingen var *mer* belest enn disse tre. Kildene jeg har ettersporet viser ikke bare hvor godt forberedt på debatten de må ha vært, men også hvor solid forankret den var i samtidens vitenskapelige og politiske kultur. Sverdrup var greskfilolog og filosof, Wergeland var teolog og hebraist, Falsen var statsrettslig orientert jurist. Samtlige var nærmest besatt av historiens betydning.

Jødespørsmålet var et aktuelt og kontroversielt spørsmål for teologer, filologer, filosofer, historikere, statsvitere og rettslærde. De tråkket rundt i hverandres bed og felte skarpe dommer i det litterære og journalistiske kretsløp av avhandlinger, pamfletter, anmeldelser, artikler og trykte foredrag. Tidsskriftene var på en gang kunnskapsbaser og nyhetskanaler. Der skrev de og der skrev de av, iblant med fullt navn, andre ganger uten, nå og da med henvisninger, like mye for å dekorere en tekst som for å dokumentere et poeng, men det var tanken som telte.

Wergeland, Falsen og Sverdrup har hatt forskjellig inngang til et mangfold av overlappende kilder. Det kan illustreres med relasjonen til den mektige sjefen for Det kongelige Bibliotek i København, Daniel Gotthilf Moldenhawer. Ingen i riksforsamlingen var faglig sett tettere på ham enn Sverdrup. Begge hadde studert klassisk filologi hos Heyne i Göttingen, og nedla en livsgjerning i å bygge opp hvert sitt vitenskapelige bibliotek. Samlingen i Sverdrups Universitetsbibliotek var langt på vei på basert på bøker Moldenhawer hadde skaffet til Det Kongelige Bibliotek. Sverdrups dreining mot den nye tyske romantiske skole hadde Moldenhawer neppe særlig sans for. Men da historikeren Christian Friedrich Rühs, som tilhørte denne skolen, utgir sitt første skrift mot jødene i 1815, ledsages det av Moldenhawers foredrag om de spanske jødene fra 1806, som blir en sentral del av den tyske debatten.

Sverdrups avvisning av jødene som et politisk samfunn og en stat i staten kan ha flere kilder. Moldenhawers tekst om de spanske jødene handler om hvordan en stat svekkes av at jødene utnytter rettigheter. Uttrykket 'stat i stat' bruker han imidlertid ikke. Det er et sitat som etter hvert ble benyttet av mange, men som ble tilskrevet den store tyske filosofen Johann Gottlieb Fichte, som Sverdrup uttrykte stor beundring for så sent som i 1812. Ja, han i et brev til den danske filosofen Sibbern som er i Berlin vinteren 1811-12 sier han det så sterkt det kan sies: Jeg elsker Fichte. Sverdrup var samtidig nært knyttet til Grundtvig, som refset den danske jødefeiden, men som talte like klart mot jøders borgerrett som han talte mot det litterære overfallet på jødene sommeren 1813.

Både på det personlige og det intellektuelle plan har Moldenhawer betydd mer for Wergeland enn han betydde for Sverdrup. Moldenhawer var Wergelands farsskikkelse, «min faderlige ven», som han skriver det i sin selvbiografiske skisse fra 1830. Moldenhawer var hans redningsmann under en eksistensiell krise og innviet ham i en rasjonalistisk tenkning som har vært fri for ortodokse impulser. Wergelands kategoriske stillingtagen i jødespørsmålet som er nedfelt i grunnlovsutkastet, har ganske sikkert forskjellige kilder, men det ville være merkelig om den ikke også kan føres tilbake til Moldenhawers innflytelse.

Wergelands lesning har for øvrig vært omfattende. Han har kjent jødiske historieverker fra Josephus til Basnage og Bastholm, men også vært godt orientert i Voltaire og Kant, fransk rasjonalisme og tysk idealisme. Og ennå er ikke Johann David Michaelis nevnt: på én gang Europas ledende ekspert på oldtidens hebreere og profilert motstander av borgerrett for samtidens jøder. Hans store trebindsverk *Mosaiske Ret* inngikk i lesningen til både Wergeland og Falsen.

Falsen er den av de tre som har etterlatt seg det fyldigste materialet, og hans tusener av sider med håndskrifter gir et helt annet bilde av hans lesning og intellektuelle orientering enn det Francis Bull resonerte seg frem til for 100 år siden basert på sitatene i hans trykte skifter fra 1814 og senere: Voltaire, Michaelis, Schiller – men fremfor alle Buchholz. Det dreier seg om en identifikasjon som går langt utover jødespørsmålet. Buchholz og Falsen ser seg i den samme machiavelliske rollen, som fyrstens rådgiver. Jødespørsmålet er bare ett av mange hvor Falsen finner svar hos Buchholz, arveadelen er et annet. Trykkefriheten – eller 'frekheten' – er et tredje. Falsen følger Buchholz som tidsskriftsskribent, først i *Europäische Annalen* frem til han slutter å skrive der i 1812, siden i hans eget tidsskrift *Journal für Deutschland* fra 1815. De forholder seg begge politisk til historien, historisk til politikken og journalistisk til alt. *Zeitschriftsteller* heter det på tysk.

For Falsen er utgangspunktet en lidenskapelig interesse for universalhistorie, historien som sekulær religion. Jødeparagrafen er endepunktet. I første bind av sine seks bind med håndskrevne notater til en verdenshistorie som er oppbevart i specialsamlingen i

Bergen har han – mest trolig i 1812 – skrevet av Voltaires harde dom over de barbariske og hatefulle jødene. Foruten utdrag fra Voltaire og Europäische Annalen, er det en rekke opptegnelser han har hentet fra Herder og tyske universalhistorikere som Schlözer og Eichhorn, ruvende intellektuelle som Sverdrup hadde vennskapelig omgang med i Göttingen.

I Falsens kopibok finnes det en rekke brev til bokhandleren i København i perioden 1808-1818. Bokhandleren heter Frederik Brummer, og er mannen som stod bak den danske jødefeiden sommeren 1813. Boken han sender i front er en oversettelse av Friedrich Buchholz' bok fra 1803, *Moses og Jesus*. Fra denne perioden, mest trolig høsten 1813, finnes det et 100 siders manuskript som Falsen har forfattet med tanke på utgivelse. Det har tittelen *Moses, eller Hebræerne til deres Tilbagekomst til Canaan*. Der bruker han de samme formuleringene om oldtidens hebreere som han i 1817 bruker for å begrunne hvorfor samtidens jøder måtte nektes adgang til riket.

Grunnlovsmannen Falsen har tatt lærdom av Moses, som han gjerne omtaler som 'den kloke egypter'. På side 41 kan vi lese følgende om den isrealittiske staten Moses vil etablere: «Det måtte så å si en ny slekt til, født og oppdratt under den nye tingenes orden, før man kunne våge å bringe nasjonen i samkvem med fremmede uten å være nødt til å frykte for at hele statsbygningen skulle styrte sammen.»

De tekstene som motiverte beslutningen om å nekte jødene adgang til riket kan lest i sammenheng skape et helt overveldende inntrykk av at de *var* tidens tjenere, at det knapt fantes noe valg, at tidens ruvende autoriteter satte dem ute av stand til å ta et annet standpunkt. Uten å stå i fare for å tillegge dem et handlingsrom de ikke hadde, kan vi konstatere at det er feil.

Konstitusjonskomiteen og riksforsamlingen tok stilling til spørsmålet på en *mer* radikal måte enn man hadde grunn til å forvente av dem.

Det var ikke slik at de ikke visste bedre. Problemet var at de visste bedre; bedre enn alle dem som i de samme årene kjempet for jøders borgerrett i europeiske stater. Frem til napoleonkrigenes slutt – det vil i praksis si til riksforsamlingen på Eidsvoll – gikk utviklingen stort sett jødene vei.

De mest nærliggende eksemplene på tampen av perioden er emansipasjonsdiktet i Preussen i 1812 og jødene fribrev i Danmark helt i slutten av mars 1814. Tilbakeslagene var skjenselslovene i Frankrike, som imidlertid også ga støtet til reformer i andre stater, og den spanske Cádiz-konstitusjonen. Bestemmelsen på Eidsvoll er en del av denne europeiske debatten, som fikk sine litterære skybrudd under jødefeidene i Preussen i 1803 og i København i 1813.

Det er meningsløst å forsøke å forstå den norske grunnlovsbestemmelsen uavhengig av disse pågående politiske, juridiske, teologiske og filosofiske debattene i Europa. Beslutningstagerne kjente dem, og agerte på grunnlag av dem. Det spesielle norske vilkåret var at forbudet i Christian 5.'s norske lov fremdeles var i kraft i sivillovgivningen, med de unntak man hadde funnet ønskelige for å sikre statens interesser. Det har gjort det lettere å sminke intoleransen ved å hevde som Grøgaard at man umulig kunne gjøre noen en urett ved å bevare en gammel tingenes orden; ingen måtte jo kastes ut. Eller som Wergeland når han sier at vi måtte da kunne få beholde en liten avkrok av kloden for oss selv.

At dette ikke var et opplyst standpunkt, var blitt gjort klart av kantianeren Conrad von Schmidt-Phiseldek som i et berømt foredrag i 1811 skjelner mellom gjester, innbyggere og borgere. Han er like uforsonlig jødefiendtlig som riksforsamlingen i spørsmålet om borgerrett, men det er jo faktisk ikke det spørsmålet som er oppe til debatt på Eidsvoll, det er spørsmålet om adgang til riket.

Selv om jøder bare kan være borgere i en stat hvor jøder regjerer, slik Falsen og Wergeland hevdet, hadde det ikke trengt å bety at de ikke kunne være gjester. Det er en eiendommelig feilkobling som krever en forklaring. Kanskje kan det danske frihetsbrevet ha spilt inn. Det hadde vist at spørsmålet om jøders borgerrett lå som et rettighetskrav i forlengelse av adgangen til riket. Skulle man bevare en liberal orden for *alle* innbyggerne, måtte adgangen reguleres for å forhindre at kravet kunne gjøres gjeldende. Det var en grunnlov som skulle skrives, og hensikten var nettopp å være forutseende i de faste grunnsetningene som skulle binde fremtidens lovgivere. Adgangen til riket var et sklibrett inn til borgerretten.

Det er samtidig her eidsvollsfedrene blir radikale i sin egen samtid. Det finnes simpelthen ikke maken i noen fri europeisk forfatning. Ikke i 1814. Men leser vi Jacob Friedrich Fries og Christian Friedrich Rühs og Friedrich Buchholz' kommentar til grunnlovsparagrafen i 1816–1817, ser vi at tenkningen appellerer. Eidsvollsfedrene er ikke alene. De befinner seg i selskap med den tyske antisemittismens anegalleri. Fries sier det helt klart i sin tekst: Valget står mellom å nekte jødene borgerrett, eller å nekte dem opphold i riket. Rühs går inn for det første alternativet, men med adgangsforbud for fremmede jøder. Selv vil Fries anbefale det andre. Falsen trykker Fries.

Under Wienerkongressen var spørsmålet om jøders borgerrett kommet opp til debatt. Føderasjonen av tyske stater kom til slutt til enighet om en formulering som sikret at de rettigheter som var gitt de jødiske borgerne *i* den enkelte stat, ikke igjen skulle tas fra dem. Bremens senere berømte borgermester, teologen og filosofen Johann Schmidt, klarte imidlertid å få inn en presisering om at det var de rettigheter som var gitt borgerne *av* staten som skulle fredes. Dermed kunne alle forordninger som var innført av den franske okkupasjonsstyrken, slettes. Og i 1821 får han gjennomslag for å *gjenopprette* den gamle tingenes orden. Alle byens jøder får reisepass. Ingen nye skal få

adgang. Sett i et europeisk samtidsperspektiv gir det like god mening å si at den norske grunnlovsparagrafen var forut for sin tid, som at den var en etterglemt sten. Først i Falsens dødsår – 1830 – kom det europeiske omslaget som igjen satt fart i kravene om borgerrett for jøder.

At det fantes en annen posisjon også blant samtidige nordmenn, vet vi ikke bare fra referatene fra Eidsvoll, hvor Midelfarts kamp i konstitusjonskomiteen og riksforsamlingen står i en egen klasse, det blir spesielt tydelig når man leser Niels Treschows tale ved den jødiske friskoles årsavslutning i januar 1811. Hans kloke måte å adressere konflikten innenfor den jødiske menigheten mellom reformkrefter og ortodokse på, viser at han har en dyp forståelse for hvor smertefulle kulturelle endringer kan være, også når de er nødvendige. I sin iver etter å fremme opplysning har han ikke mistet av syne verdien av den erfaring og innsikt ortodoksien har bevart. Treschows tale er nok den mest egenartede, nødvendige og fremsynte av alle de tekstene som ble skrevet om jødespørsmålet i årene før 1814, også fordi den er skrevet til dem som av en likemann.

Stilen røper at det er en mann fra 1700-tallet som fører ordet, setningsbygningen er snirklete, omstendelig og gammelmodig – her er ingen innslag av *empire* – men hvis man rydder vekk pudderet og parykken, står man igjen med en ufattelig klarsynt tekst som i all sin organiske plantemetaforikk viser at et samfunn må ønske seg et mangfold av eksistensformer hvis det skal forbli robust og sivilisert. *Kultur forbinder Nationer, men smelter dem ikke sammen*. I dag sier vi: *integrasjon*, ikke *assimilasjon*.

Etter å ha kartlagt så langt det har vist seg mulig *hva* som ble gitt som begrunnelse for paragrafen på Eidsvoll, *hvem* som sa hva, og *hvilke* kilder de kan ha basert seg på, skal jeg konkludere med tolv teser på 200-årsdagen:

- 1: Paragrafen var ikke en arbeidsulykke i en ellers liberal grunnlov. Den ble 'vidløftig' diskutert og den ble ikke innført på grunn av tidsnød, men fordi den av konstitusjonskomiteen ble ansett som en del av fundamentet for Norges frie forfatning.
- 2: Hverken bøndene eller handelsstanden spilte noen rolle i beslutningen om å innføre paragrafen. Det var motstand mot å fjerne den i 1842 både blant mange bonderepresentanter på Stortinget og blant handelsstanden i de norske byene, men bonderepresentantene i riksforsamlingen spilte ingen avgjørende betydning. Det kan forklare hvorfor den ikke ble opphevet i 1842, men ikke hvorfor den ble innført i 1814.
- 3: Paragrafen var ikke en videreføring av Christian 5.'s norske lov, den var et pålegg om å skjerpe den. Den gamle loven ble brukt aktivt i debatten, til tross for at den kunne ha vært videreført uten at det ble innført et grunnlovsforbud.

4: Til tross for den sterkt jødefiendtlige arven fra Luther, var det ikke den evangelisk-lutherske kirkes monopol som offentlig religion som gjorde paragrafen nødvendig. Religionsfrihet i dagens forstand var uansett utenkelig i 1814. Det var et spørsmål som angikk kristelige konfesjoner, ikke fremmede religioner. Den opprinnelige formuleringen i 8. grunnsetning skulle først og fremst sikre frihet i personlige gudsforhold, frihet fra religiøs tvang.

5: Konstitusjonskomiteens begrunnelse for paragrafen var politisk og sekulær, ikke religiøs. Utestengelsen av jødene skjedde på religionskritisk grunnlag. Forbudet rettet seg mot jødene som medlemmer av et separatistisk politisk, religiøst og nasjonalt samfunn, mot en 'stat i staten' og mot en handelskaste som ikke fremmet statens interesser og borgernes vel.

6: Adgangen rettet seg ikke bare mot troende jøder, men mot jødene som folk. Poenget med at dåpen ga dem adgang til riket, var ikke at de måtte være kristne, men at de ikke kunne være jøder. En ikke-troende, sekulær jøde fra Berlin tilhørte den jødiske nasjon, og var like uønsket som en ultraortodoks rabbiner. Det var et folk som ble utestengt. Og argumentasjonen ble hentet fra folkets historie.

7: Historien var fasit. Gjennom en gjensidig projisering mellom historiske studier og aktuelle anklager ble det etablert en felles forestilling om hebreerne i Egypt, israelittene i Kanaan, jødene i Palestina og den polske og spanske middelalder som gjorde samtidens jøder til spedalske gjester i det menneskelige felleskap av verdensborgere. I Falsens manuskript om hebreerne anvendes samme formuleringer som om samtidens jøder på Eidsvoll.

8: Innføringen av paragrafen innebar en radikal stillingtagen i en debatt om jøders borgerrett som var blitt ført siden 1780-tallet, og som riksforsamlingens fremste medlemmer kjente svært godt. Den danske jødefeiden i 1813 ble frontet med et angrep på jødene av en forfatter Falsen hadde fulgt tett, Friedrich Buchholz, og utgitt av hans faste bokhandler i København. Den samme debatten som bidro til at de danske jødene fikk sitt borgerlige fribrev 29. mars 1814, bidro til at de ble nektet adgang til riket i den norske grunnloven noen uker senere.

9: Også blant dem som kjempet for jøders borgerrett var den underliggende ambisjonen gjerne å frigjøre jødene fra jødedommen. Forskjellen var at den kritikkverdige nasjonalkarakteren ble forklart som en konsekvens av undertrykkelsen og de uverdige vilkårene jødisk liv hadde vært underlagt i det kristne Europa. Den selvkritiske jødiske nasjonallitteraturen var alltid blitt brukt imot jødene. På slutten av opplysningstiden kunne elendighetsbeskrivelsen også finne anekdotisk belegg i modige tekster fra jødiske fritenkere som hadde brutt med ortodoksien.

10: Til grunn for beslutningen lå forestillinger som utgjør kjernen i alt antisemittisk tankegods. De var både folkelig forankret i tradisjonen og teologisk forankret i kristen

antijudaisme, men fant en sekulær begrunnelse i antikke kilder i opplysningstidens religionskritikk: Jødene er Guds yndlingsfolk. Jødene er ikke frie moralske individer. Jødene er bitre av hat mot alle. Jødene arbeider med å ødelegge alt som ikke hyller jødedommen. Jødene er grådige. Jødene er slø. Jødene er hensynsløse mot alle andre enn sine egne. Jødene er dyktige handelsfolk. Jødene bruker sin pengemakt til å nå sine mål. Jødernes mål er verdensherredømme. Jødene er samtidig kunnskapsløse, late, kulturelt tilbakestående, en rå hop, en horde av fattige som kan oversvømme landet. Jødene er en stat i staten.

11: Moseloven var jødernes grunnlov. Den lot seg ikke forene med Norges frie forfatning. Falsen hadde en dyp beundring for Moses. Her følger han en lang linje av opplysningsskribenter fra Montesquieu til Michaelis, Schiller og Buchholz: 'Den kloke egypter' er en stor skribent, en genial statsmann og sin epokes største lovgiver, men enhver lov er tilpasset kulturnivået og sedene i folket den skal styre. 'Den kloke egypter' forutså aldri at den usynlige guden han hadde skapt for å tøyte befolkningen og nå sine politiske mål, skulle slavebinde folket i over tre tusen år og gjøre jødene uegnede som borgere i andre stater.

12: Kildene til det vi anser som det verste i paragrafen, er langt på vei de samme som kildene til det vi anser som det beste i den. Voltaire inspirerte til kampen for toleransen. Han inspirerte også til hatet mot jødene. Begrunnelsen for å utelukke jødene var opplysningstidens ideer om frihet og likhet, slik man finner dem blant engelske deister, franske rasjonalister og tyske idealister, men også hos en machiavellisk fritenker som Buchholz. Mannen som skrev *Moses og Jesus*, var samtidig mann for å skrive det prøyssiske emansipasjonsediktet.

Og kanskje er det dette som er den viktigste lærdommen vi kan trekke: at kilden til det beste i oss – som individer og som folk – kan ligge svært nær kilden til det verste. Hatet som marsjerer i gatene i uniform og med hevet arm, lar seg gjenkjenne. Vi har sett det før og vet hvor det fører. Det er vanskeligere med forakten som taler i det godes navn på vegne av «det heles vel», eidsvollsfedrenes yndlingsuttrykk. Det er heller ikke nok å kunne sin historie, om den er aldri så universell. For Falsen, Wergeland og Sverdrup var dét en vesentlig del av problemet. Selv om vi har omsorg for fakta, er vi også i projeksjonenes vold. Det bør mane til empati i vår kritiske omgang med andre folks historie – tro og tradisjoner, vaner og uvaner, seder og skikker og riter – så de ikke igjen blir ofre for det vi anser som universelt i vår egen historie.

Håkon Harket er idéhistoriker og forlegger. Foredraget sammenfatter noen av funnene i hans nye bok, «Paragrafen – Eidsvold, 1814» som er utkommet til 200-årsdagen for Riksforsamlingens behandling av grunnlovens § 2, den 4. mai. Boken utgis av Dreyer Forlag.